Sigurður R. Helgason

Gullbrá og Menglöð

Ástargyðjan afskræmd?

1 Inngangur

Nöfnin *Gullbrá* og *Menglöð* eru sjálfsagt að margra mati meðal fegurri nafna. Því vekur furðu að rekast á þessi nöfn í þjóðsögum þar sem þau eru eignuð tröllkonum. Þá gefa sögur þessara tröllkvenna því undir fótinn að þær hafi báðar átt sér aðra og ólíka tilveru í fyrndinni eins og rætt verður síðar. *Gullbrá* er nafn á flagði sem samkvæmt mergjaðri þjóðsögu bjó í fyrstu að Akri í Dölum (heitir nú *Hofakur*) en síðar í Gullbrárfossi í Skeggjadal og átti í útistöðum við Auði djúpúðgu og annað heimafólk að Hvammi í Dölum. *Menglöð* er hins vegar nafn tröllkonu sem samkvæmt þjóðsögunni bjó í Menglaðarfossi í giljum inn af Hamarsfirði á Austurlandi.

Umrædd nöfn koma einnig fyrir í a.m.k. þrem fossörnefnum: *Gullbrárfossi* í Hvammsá í Dölum, *Gullbrárfossi* í Flekkudalsá á Fellsströnd og *Menglaðarfossi* í Hamarsá inn af Hamarsfirði.

Það sem vekur forvitni við fyrstu sýn í tengslum við örnefnin þrjú er að *Menglaðarfoss* ber heiti sem eignað hefur verið Freyju og hitt að *Gullbrárfossarnir* tveir eru næstum í sömu sveit.

Hverjar eru sögur þessara tröllkvenna og hvað má af þeim ráða um uppruna og merkingu nafnanna *Gullbrá* og *Menglöð*? Hvernig má skýra örnefnin *Gullbrárfoss* og *Menglaðarfoss*? Í greininni verður leitast við að svara þessum spurningum.

2 Gullbrá og Menglöð

Í upphafi þjóðsögunnar, sem birtist í þjóðsagnasafni Jóns Árnasonar og ber heitið „Gullbrá og Skeggi í Hvammi“, er lýst landsháttum og landnámi Auðar djúpúðgu að Hvammi í Dölum. Þegar kona „ung og mjög fríð sýnum“, að nafni Gullbrá, eignast hluta af Hvammslandi gegn vilja Auðar, segir sagan:

Reisti Gullbrá bæ mikinn á landi sínu og bjó þar lengi; kallaði hún það að Akri er síðan nefndist Hofakur. Byggði hún þar hof og hafði blót mikil og eflði seiða stóra. En jafnan var það er hún framdi fjölkynngi sína og henni varð að líta til Hvamms þá ruglaðist seiðurinn; kvaðst hún ávallt sjá ljós mikið á einum stað í Hvammstúni og væri sér óþolandi birta þess enda gleymdi hún þá og ruglaðist í fræðum sínum. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1961:141)

Gullbrá skipti síðar á Akri við Hvammsmenn en fékk á móti hinn innri hluta dalsins:

Þar er skuggalegt mjög og lágur sólargangur á sumrum, en mestan hluta vetrar sér þar ekki sól í suðurhlíð dalsins. Valdi hún sér aðsetur innst í dalnum, þar sem hann er mjóstur og skuggalegastur, heitir það síðan Gullbrárhjalli. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1961:142)

Gullkistu eina hafði Gullbrá með sér úr hofinu á Akri á Gullbrárhjalla en þegar frá leið varð Gullbrá blind og tók sótt þunga:

Kallaði hún þá húskarla sína til sín og skipaði þeim að flytja sig að gljúfri nokkru og renna sér þar niður. Kvaðst hún liggja vilja þar er aldrei sæi sól og aldrei heyrðist kluknahljóð. En svo er háttað gljúfrinu að það er foss í gili nokkru móti norðri og hellir inn undir. Gljúfrið er afar djúpt og svo iðan undir fossinum. Gullbrá gekk í hellirinn og lagðist á gullið. Þegar hún var orðin afturganga í fossinum eyddi hún bæ á Gullbrárhjalla; héldust þar á hjallanum eða í hlíðinni hverki menn né skepnur lifandi er rökkva tók og hefur sauðamönnum jafnan þótt þar reimt síðan, en öll afturganga fór þar af eftir að kirkja var reist í Hvammi. Þar heitir nú Gullbrárgil og Gullbrárfoss er Gullbrá lét færa sig í. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1961:142)

Skeggi hét bóndi sá er bjó í Hvammi undir lok heiðni samkvæmt sögunni. Hann mátti þola að Gullbrá dræpi fyrir honum bæði fé og menn. Skeggi hafði ágirnd á gulli Gullbrár. Gekk hann því í fossinn og glímdi við Gullbrá. Lauk þeirri viðureign þannig að Skeggi komst undan við illan leik en með hluta gullsins:

Af Skeggja er það að segja að hann varð aldrei samur eftir að hann gekk í fossinn; fékk honum það svo mikils og smalamannadrápið að hann lagðist í rekkju. En þegar svo var komið að enginn fékkst til fjárgæzlu reis Skeggi úr rekkju einn dag og gekk til kinda sinna. Leið svo dagurinn og nóttin með að Skeggi kom eigi heim, en seint næsta dag kom hann heim nær dauða en lífi því enginn þorði að vitja hans. Bar hann þá kistu Gullbrár á bakinu. Sagði hann að eigi mundi mein verða framar að afturgöngu hennar, en sjálfur mundi hann líka á eftir fara. Lagðist hann þá aftur og stóð ekki upp framar. Mælti hann svo fyrir áður en hann lézt að gulli því sem í katlinum var skyldi verja til að kaupa fyrir kirkjuvið svo kirkja yrði reist í Hvammi. Sagðist hann í fyrra sinn er hann gekk í fossinn og tókst á við Gullbrá hafa heitið á Þór vin sinn, en hann hafi brugðizt sér, en í seinna sinn hafi hann, ennþá nauðuglegar á vegi staddur, unnið það heit að leggja fé til kirkjubyggingar í Hvammi ef hann frelsaðist úr klóm Gullbrár; við það kom ljós mikið í glyrnur hennar svo hann vissi eigi [fyrir] en hún var orðin að steini þar niður í gljúfrinu og sést drangurinn enn í dag í Gullbrárfossi. (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1961:143–144)

Önnur gerð sögunnar birtist í *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 1940 (Magnús Friðriksson 1940:106–108). Sagan um Gullbrá er þar skráð með öðrum sögnum undir fyrirsögninni „Gamlar sagnir frá Hvammi“. Nefna ber að sagan af Gullbrá var þekkt á sautjándu öld. Árni Magnússon handritasafnari, sem sjálfur ólst upp í Hvammi, nefnir söguna í bréfi til Þormóðs Torfasonar árið 1690. Virðist Árni hafa heyrt söguna á þann veg að Gullbrá hafi búið í Dalasýslu þegar Auður (Unnur) kom þar (Bjarni Einarsson (útg.) 1955:vii).

Af Menglöðu er eftirfarandi saga sem birtist í þjóðsagnasafninu *Grímu* og ber heitið „Menglöð tröllkona“:

Þar sem Hamarsá fellur niður í efstu drög Hamarsdals í Suður-Múlasýslu, er fremur lítill foss, sem heitir Menglaðarfoss.

Gamlir menn segja, að fossinn beri nafn af tröllkonu, sem fyrrum hafi átt bústað undir honum og hafi heitið Menglöð. Á fyrri tímum á hún að hafa verið svo hrekkjótt, að hún villti smalamenn í glaða sólskini, svo að þeir kunnu ekki fótum sínum forráð. – Flestar eða jafnvel allar sagnir um hana munu vera gleymdar.

Í byrjun 19. aldar bjó bóndi, sem Kristján Ólafsson hét, á Veturhúsum, innsta bæ í Hamarsdal. Hann var búsyslumaður og fjárhirðir góður. Eitt sinn á jólaföstu vaknaði Kristján nokkru fyrir dag og hugðist að reka sauðfé sitt til beitar; var veður gott og glaða tunglskin. Á meðan hann var að klæða sig, varð honum litið út um stafnglugga á baðstofunni og niður á grundina fyrir neðan túnið. Sá hann þá afar stórvaxna konu, sem skálmaði í áttina til daldragsins og bar hratt yfir; virtist honum hún bera byrði á baki. Leið hennar lá fram hjá hesthúskofa, þar sem inni voru tveir hestar. Staðnæmdist hún við dyrnar og hlustaði, en hélt síðan leiðar sinnar og hvarf yfir af ásnum, sem er skammt frá bænum. Taldi Kristján víst, að þetta hefði verið Menglöð og komið frá því að veiða silung um nóttina í Einstigsfossi, sem er alllöngu utar í dalnum, en mjög skammt frá Hamarsseli. (Jónas Rafnar og Þorsteinn M. Jónsson (ritstj.) 1947:41)¹

3 Freyja

3.1 Gullbrá og Menglöð sem Freyjuheiti

Það sem er sameiginlegt með þeim Menglöðu og Gullbrá er að báðar eiga sér bústað í fossi sem ber nafn þeirra, Gullbrárfossi annars vegar og Menglaðarfossi hins vegar. Þær eru báðar óvættir sem lifa í þjóðsögnum. Báðar virðast þær eiga sér bjartari fortíð. Menglöð er sögð hafa brugðið á leik við smalamenn í glaða sólskini á fyrri tímum og Gullbrá kemur til sinnar sögu sem óvenju fögur kona. Þær bera báðar falleg nöfn, nöfn sem vekja jákvæð hughrif og virðast í fullkomnu ósamræmi við nafnbera.

¹ Aðra útgáfu af sögunni um Menglöðu, sem er að nokkru frábrugðin sögunni hér að ofan, er að finna í ritinu *Afsjónarhrauni* (Eiríkur Sigurðsson 1976:83–84). Þar er Menglaðarfoss nefndur *Bótarfoss* en hellir nefndur *Menglaðarhellir* undir fossinum, sem leiðir hugann að hellinum undir Gullbrárfossi í Hvammsá.

Nafnið *Gullbrá* er samsett úr orðliðunum *gull* og *brá*. Vænta má þess að *gull* merki hér ‘gull sem málmur’ eða ‘eitthvað sem er gulli líkast’. *Brá* er ‘augnlok’ eða ‘augnhár’ í þrengri merkingu en í víðari merkingu ósjaldan ‘auga’, einkum í skáldskaparmáli. Ekki er óeðlilegt að ætla að sú sé merkingin í þessu tilviki, þ.e. að nafnið *Gullbrá* merki ‘gullauga’. Meðal annarra merkinga orðsins *brá* ber að nefna merkinguna ‘brák á vatni’, sbr. *járnbrá* sem er rauðbrún brák eins og gjarna sést í mýrum. Einn möguleiki væri því e.t.v. að skýra *gullbrá* þannig að gullnum lit slái á vatn, t.a.m. sem sólargliti (úr ljóðmáli eru t.a.m. kunnar líkingar á borð við *aftanskinsins gullbrár*). Þá verður og að hafa í huga að *gullbrá* er heiti á íslenskri jurt, *Saxifraga hirculus*.

Nafnið *Menglöð* er auðveldara viðfangs. Nafnið merkir einfaldlega ‘kona sem gleðst yfir meni sínu’. Umrætt heiti hefur, sem fyrr segir, verið tengt Freyju, gyðju frjósemi og ásta (Nasström 1998:72).

Samkvæmt Snorra-Eddu (Heimir Pálsson (útg.) 2003:46) átti Freyja fegurst men allra mena – sjálft Brísingamen. Nafnið kemur fyrir í Svipdagsmálum sem samsett eru úr Grógaldri og Fjölsvinnsmálum. Segir þar frá svaðilförum piltsins Svipdags í leit að meyjunni Menglöðu sem honum er ætlað að kvænast. Þar heilsar Menglöð ástmanni sínum Svipdegi er þau finnast:

Vel þú nú kominn,
hefik minn vilja beðit,
fylgja skal kveðju koss;
forkunnar sýn
mun flestan glaða,
hvars hefir við annan ást

(Guðni Jónsson (útg.) 1954:534)

Örnefnið *Menglaðarfoss* virðist samkvæmt þjóðsögunni hafa verið þekkt a.m.k. á níjtjándu öld. Nafnið *Menglöð* birtist í Svipdagsmálum eins og áður sagði en þau eru talin tiltölulega ungt eddukvæði. Tengsl Freyju við nafnið *Menglöð* eru að vísu umdeild. Þau byggjast á þeim skyldleika við Brísingamen sem nafnið gefur til kynna og þeirri túlkun að Menglöð sé í raun Freyja í Svipdagsmálum (Simek 1993:167).

3.2 Afskæming Freyju

Nú má spyrja hvort örnefnið *Menglaðarfoss* sé upprunalega ættað úr heiðni eða hvort bændur í Hamarsdal hafi á síðari tímum kennt foss, sem er fjarri byggð, við svo fáheyrt nafn sem Menglöð er og jafnframt

samið sögukorn af tröllkonu er hétu Menglöð og tengdist fossinum. Sé örnefnið heiðið að uppruna má ætla að tröllgerving Freyju sé eins konar afskræming kristinna manna, svipað og virðist í tilviki Gullbrár, ef til vill í því skyni að fæla menn frá fossinum sem gat þá hafa verið helgistaður Freyju í heiðni. Má í því sambandi nefna að þekkt er tenging frjósemisgoða við vatn (Ingunn Ásdísardóttir 2007:286). Vert er einnig að benda á að samkvæmt þjóðsögunum er mjög algengt að tröllkonur séu sagðar búa í fossum og giljum.

Nútímamenn spyrja væntanlega hvað Freyja sé að gera í fossi inn af Hamarsfirði langt frá mannabyggð. Þá er því til að svara að helgi staða virðist, sé tekið mið af örnefnum, hafa verið mjög náttúrutengd til forna á Íslandi. Nefna má að goðkennd fjöll eru vel á þriðja tug á landinu – nær eingöngu á Austurlandi – svo sem *Goðaborg*, *Goðatindur*, *Þórfell*, *Ragnaborg* og *Ragnamúli*, flest hver á fjöllum og fjarri byggð. *Goðhólar* eru rúmlega tuttugu, flestir hins vegar í næsta nágrenni við byggð (Sigurður R. Helgason 2013). *Goðafossar* eru sex alls (sbr. Svavar Sigmundsson 2007). Líklegt er að helgi staða til forna hafi oft á tíðum ákvarðast af staðháttum. Maðurinn velur aldrei helgan stað, skv. trúarbragðafraeðingnum Eliade, heldur verður maðnum ljós helgi staðarins, þ.e. hún opinberast honum. Helgi staðar getur þannig birst til dæmis í formi landslags eða því sem ber fyrir augu á viðkomandi stað eða þeim hughrifum sem staðurinn vekur (Eliade 1996:369). Eliade fjallar um helga staði almennt. Svo að lögd sé áhersla á þá hugsun að staðurinn „velji sig sjálfur“ þá segir sagn- og trúarbragðafraeðingurinn Nilsson, sem ritaði um trúarlíf Grikkja og Rómverja til forna, að meðal vor verði ákveðinn staður helgur þegar kirkja er byggð og hún vígð við sérstaka athöfn sem ljær viðkomandi stað helgi. En meðal fornmanna hafi þessu verið öfugt farið, þ.e. helgi tiltekins staðar varð tilefni þess að guðshús var reist (Nilsson 1967:74). Því ber að varast að ganga út frá kristinni hugsun við mat á því hvar helgir staðir heiðinna manna kunni að hafa verið.

Víkjum aftur að Gullbrá og Gullbrárfossi. Eins og nefnt hefur verið er annar *Gullbrárfoss* í grennd við umræddan Gullbrárfoss inn af Hvammi, þ.e. Gullbrárfoss í Flekkudalsá á Fellsströnd. Gullbrárfossar eru því a.m.k. tveir. Fleiri *gullbrár*-örnefni eru til á Íslandi, svo sem kletturinn *Gullbrá* á eystri gilbarmi Álftakvíslar í afrétti Álftavers, í Vestur-Skaftafellssýslu. Gilið eða gljúfrið sjálft heitir *Gullbrárgljúfur* og svæðið austan gljúfursins allt að Hólmsá ber nafnið *Gullbráraxlir* (*Örnefnaskrá Álftaversafréttar*). Ekki eru kunnar sagnir til skýringar á öðrum *gullbrár*-örnefnum en fossinum í Skeggjadal og ekki er úti-

lokað að þau nöfn séu dregin af gullnum lit eða af plöntunni gullbrá. Sambærileg nöfn eru kunn í Noregi, svo sem *Gullbraafossen* í Eksingedal á Hörðalandi (*Navneregister* 1990:186), fjallstindurinn *Gullbraaknausen* sem er þar skammt undan og bæjarnafnið *Gullbraa*. Í *Norske Gaardnavne* er bent á að það sé sama orð og *gullbrá* í norrænu. Nafnið (ritað *Guldbraa*) er ekki skýrt en þó segir: „Det er vel neppe egentlig en Personbetegnelse. Gaarden ligger paa en Flade under en høi Fjeldkant“ (Rygh 1910:521). Heimildarmaður minn (Gullbraa 2013) þekkir enga sögu um Gullbraafossen í Eksingedal.

Afar hæpið verður að teljast að flagðið Gullbrá, eins og henni er lýst í þjóðsögunni, hafi verið tilefni þess að bændur nefndu fossa sína eftir henni. Eðlilegt er að skyggjast lengra. *Gullbrár*-örnefni, svo og nafn gýgjarinnar í þjóðsögunni, eru í hrópandi mótsögn við hið illa eðli flagðsins sem reyndar er sögð mjög fríð sýnum í upphafi sögu. Gullbrá forðast ljósið sem er eitt höfuðtákn kristindómsins á miðöldum og leitar í myrkrið, tákn hins illa. Samkvæmt þjóðsögunni reisir Gullbrá hof og eflir stóra seiða en Snorri segir einmitt að Freyja hafi kennt ásum seið (Bjarni Aðalbarnarson (útg.) 1941:13). Hún er sögð rammheiðin og þolir ekki kristni. Óþol hennar gagnvart kristninni virðist eðlislægt.

Sjálfsgagt er að kanna hvort nafnið *Gullbrá* sé að finna einhvers staðar í miðaldaritum íslenskum. Þrjú tilvik koma í ljós, þar af tvö mjög athyglisverð. Tilvikin tvö eru viðurnöfn tveggja íslenskra skálda, annars vegar nafn Bjarna *Gullbrárskálds* Hallbjarnarsonar (Bjarni Aðalbarnarson (útg.) 1945:320) og hins vegar Gissurar *Gullbrár* Guðbrandssonar (Bjarni Aðalbarnarson (útg.) 1945:358). Gissur er reyndar einnig nefndur Gissur *Gullbrárfóstri* og Gissur *Gullbrárskáld* í sumum heimildum (Bjarni Einarsson 1982:74). Báðir voru uppi í lok tíundu og á fyrri hluta elleftu aldar og báðir voru skáld Ólafs helga, Noregskonungs. Ímynda mætti sér að báðir hafi ort til sömu konunnar er borið hafi nafnið eða viðurnefnið *Gullbrá*. Slíkt hljómar hins vegar fremur ólíklega. Hafi þeir á hinn bóginn báðir ort ástargyðjunni Freyju lofkvæði, og hlotið viðurnefnið *Gullbrárskáld* eða *Gullbrárfóstri* fyrir vikið, hljómar það mun sennilegar. Þriðja tilvikið er *Gullbrá*, dóttir Vísivalds konungs í Garðaríki, í Vilmundar sögu viðutan sem er ung riddarasaga með ævintýrablað. Það varpar þó í engu frekara ljósi á nafnið (Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1951).

Athygli vekur að Gullbrá breytist í steindrang við fossinn þegar Skeggi vinnur það heit að byggja kirkju að Hvammi. Minnir það óneitanlega á eftirfarandi sögn í örnefnaskrá Munkaþverár um Goða-

foss í Þverá: „Forn munnmæli vildu hafa fyrir satt, að nokkrar steinstrýtur þar við ána væru minjar þess, að goðunum hefði verið steyppt þar af stalli eftir kristnitökuna, en þau umbreytt við þær aðgerðir í þessa steina“ (Örnefnaskrá *Munkaþverár*). Óljós sögn er tengd Goðafossi í Skjálfandafljóti um að tveir einkennilegir klettar á gilbrún austan megin fossins séu goð þau er gefið hafi fossinum nafn (Svavar Sigmundsson 2007). Þá er drangur/strýta í miðjum Goðafossi í Hofsa í Svarfaðardal (s.st.). Nefna má einnig klettinn Goð í Goðavík við Reyðarfjörð (Örnefnaskrá *Sigmundarhúsa og Helgustaða*). Þá ber að nefna röð af klettastrýtum sem eru einkennandi fyrir Goðaskarð ofan Þingvalla og klettastrýturnar allar sem einkenna Goðaland undir Eyjafjallajökli (Sigurður R. Helgason 2014). Getur verið að þjóðsagan af Gullbrá sé annað dæmi um mögulega afskræmingu Freyju eftir kristnitökuna? Hyggjum nánar að.

Heiti Freyju eru mörg sem væntanlega speglar fjölbætt eðli gyðjunnar. Þessi eru þekkt úr bókmenntunum: *Mardöll/Marþöll*, *Hörn*, *Sýr*, *Gefn*, *Skjálf*, *Drungva*, *Vanadís* og *Menglöð* (Nasström 1998:72). Einnig ber að nefna nafnið *Gullveig* sem reyndar er umdeilt sem nafn gyðjunnar líkt og nafnið *Menglöð* eins og áður sagði (Ingunn Ásdísardóttir 2007:248). Hvergi kemur hins vegar fram að nafnið *Gullbrá* hafi verið notað sem Freyjuheiti. Þegar einkenni Freyju eru skoðuð verður að telja að slík notkun væri fyllilega réttmæt. Tengsl Freyju við gull og gersemar eru veruleg. Hún á Brisingamen. Margar gullkenningar vísa til Freyju, svo sem *Freyju tár*, *Freyju hvarmþeyr* og *regn Óðs beðvinu*, en Freyja sjálf er sögð *gráta gulltárur*. Ekki er langur vegur milli þeirrar ætlanar að Freyja gráti *gulltárur* og að segja að augu hennar séu *gullaugu* og hún sjálf kölluð *Gullbrá*. *Gullbrárfoss* í Skeggjadal ásamt með *Gullbrárfossi* í Flekkudalsá – og e.t.v. önnur *gullbrár*-örnefni hér á landi og í Noregi – ýta heldur undir þessa túlkun; ekki síst í samhengi við *Menglaðarfoss*. Lýsing *Gullbrár* í þjóðsögunni – er mjög fögur í upphafi sögu en mesta flagð og illvígur draugur í sögulok sem myrðir smala og drepur fé, sækir í myrkur, forðast ljós, klukknaðhljóð og kirkjur, byggir hof, hefur blót mikil og eflir stóra seiða – er trúverðug sem afskræming/tröllgerving gyðjunnar eftir kristnitökuna.

Óneitanlega minnir ofanskráð á þau orð sem lögð eru í munn Loka í Lokasennu:

Þegi þú, Freyja,
þú ert fordæða
og meini blandin mjög

(Gísli Sigurðsson (útg.) 1999:126)

Menn greinir á um aldur Lokasennu en ýmsir fræðimenn telja hana orta eftir kristnitöku og spegli hún því kristin viðhorf.

Vert er að geta þess að við skoðun íslenskra þjóðsagna, annarra en sagnanna af Gullbrá og Menglöðu, má segja að örli mögulega á gyðjunni Freyju í þremur tilvikum. Fyrsta dæmið, sem er augljósast, er Mærþallar saga sem birtist í Þjóðsögum Jóns Árnasonar (Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1961:141). *Mærþöll* er afbökun á einu nafna Freyju, þ.e. *Mardöll*, sem er augljóst, einkum sé þess gætt að þær báðar, Freyja og Mærþöll, eru sagðar gráta gulli. Annað dæmið er álfkonan *Gullveig* í samnefndri sögu í *Íslenskum þjóðsögum og sögnum III* (Sigfús Sigfússon (útg.) 1982) en Gullveig bjó samkvæmt sögunni í Faxagili í Hrafnkelsdal (1982:50). *Gullveig* er, eins og áður sagði, af ýmsum talið eitt nafna Freyju en nafnið og það að Gullveig er sögð vættur er hið eina í sögunni sem gefur til kynna tengsl við Freyju. Á hinn bóginn verður ekki sagt að um afskræmingu sé að ræða í sögunum af Gullveigu og Mærþöllu. Þriðja tilvikið er *Kolfreyja*, hálfskessa sem sögð er hafa búið að Kolfreyjustað til forna, tryllst að lokum og „gengið í Staðarfjallið og lagst þar á Kolfreyjustaðarprestana til að hamla viðgangi kristinnar og flæma prestana af landnámsjörð sinni“ (Sigfús Sigfússon (útg.) 1982:224). Nafnliðurinn *Kol-* kynni þá að vera liður í afskræmingu Freyju eða í þessu tilviki djöfulvæðingu (demoníseringu) gyðjunnar.

3.3 Freyja á Íslandi

Væntanlega er spurt hver séu helstu merki Freyjudýrkunar á Íslandi. Kemur þá ugglaut einna fyrst upp í hugann kviðlingur sá er Hjalti Skeggjason orti á Þingvöllum ári fyrir kristnitöku:

Vil ek eigi goð geyja;
grey þykki mér Freyja.

(Jakob Benediktsson (útg.) 1968:15)

Ætla má að Hjalti hafi valið Freyju að skotspæni vegna þess að hún hafi verið voldugt goð á Íslandi (Ingunn Ásdísardóttir 2007:181).

Þá má geta orða þeirra sem eignuð eru Þorgerði Egilsdóttur Skalla-

grímssonar þegar Egill hugðist svelta sig til dauðs: „Engan hefi ek náttverð haft, ok engan mun ek, fyrr en at Freyju“ (Sigurður Nordal (útg.) 1933:244). Þessi orð gefa eðlilega til kynna einhvers konar átrún-að á Freyju sem dauðagyðju. Hlutverk Freyju sem dauðagyðju kemur ljóslega fram í Grímnismálum en þar segir að Freyja eigi hálfan val á móti Óðni (Gísli Sigurðsson (útg.) 1999:79).

Vart verður annað ráðið af eftirfarandi vísuhelmingum en að Hallfreður vandræðaskáld hafi verið Freyjudýrkandi. Ólafur konungur Tryggvason hafði nýtt Hallfreð til að snúast til kristni. Hallfreður orti því m.a.:

Mér skyli Freyr ok Freyja,
fjörð létk af dul Njarðar,
líknisk gròm við Grímní,
gramr ok Þórr enn rammi;
(Einar Ól. Sveinsson (útg.) 1939:158)

og hinn vísuhelmingurinn:

láta allir ýtar
Óðins blót fyr róða;
verðk ok neyddr frá Njarðar
niðjum Krist at biðja.
(Einar Ól. Sveinsson (útg.) 1939:159)

Njarðar niðjar eru að sjálfsgöðu þau Freyr og Freyja sem skyldu vera Hallfreði reið í fyrri vísuhelmingnum. Hallfreður nefnir fjögur goð sem átrúnaðargoð sín og er það í samræmi við þá fjölgyðistrú sem heiðnin virðist hafa þróast til undir lok þess siðar.

Beina tilvísan í Freyjudýrkun er að finna í Fljótsdæla sögu. Þar segir frá næsta kostulegu innbroti þeirra Droplaugarsona í hof Bersa á Bersastöðum. Sagan segir svo:

Þá gengr Helgi inn í hofit ok sér, at þar er ljóst, svó at hvergi berr skugga á. Þar var allt altjaldat. Setit var þar á báða bekki. Þar glóaði allt í gulli og silfri. Þeir blígðu augum ok buðu ekki þeim, er komnir vóru. Í öndvegi á hinn óæðra bekk sátu þeir í samsæti Freyr ok Þór. Helgi snarar fyrir þá ok mælti svó: „Þar siti þit, herjans synirnir. Munu þeim þykja þit vera sæmiligir höfðingjar, sem ykkir dýrkar. Nú ef þit vilið, at vit bræðr trúim ykkir sem aðrir, þá standið þit upp ok sýnið risnu af ykkir ok bjóðið okkr bræðrum, því at nú er vónt veðr úti. Nú ef þit

vilið því játa, þá munum vit bræðr trúa yðr sem aðrir menn. En ef þit skjótið drambi á ok vilið ekki liðsinni veita okkr, þá munum vit ekki tal af ykkur halda.“ [...] Þá snýr Helgi um þvert gólf. Þar sátu þær Frigg og Freyja. Hann mælti þessi hin sömu orð við þær sem áðr. Kvaðst hann mundu veita þeim blíðu, ef þær vildi veita betr honum. (Jón Jóhannesson (útg.) 1950: 295)

Lýsingin á hofi Bersa er augljóslega rétt mátulega trúverðug. Athyglisvert verður samt að teljast að Freyja er þar sett á bekk sem eitt fjögurra goða Bersa og enn áhugaverðara er að þær stöllur Frigg og Freyja sitja á hinum æðra bekk í hofinu samkvæmt sögunni. Hvort tveggja gefur til kynna að Freyja hafi verið í hávegum höfð, a.m.k. í sumum tilvikum. Enn er þess að geta, sem Ingunn Ásdísardóttir bendir á í hinu ágæta riti sínu um Frigg og Freyju (2007:284), að Snorri Sturluson segir um Freyju: „Freyja helt þá upp blótum, því at hon ein lifði þá eptir goðanna, ok varð hon þá in frægsta“ (Bjarni Aðalbarnarson (útg.) 1941:24–25). Ingunn ályktar að þessi orð bendi til þess að átrúnaður á Freyju hafi staðið lengur en á önnur goð.

Sé litið til íslenskra örnefna sem merki Freyjudýrkunar eru harla fá sem koma til álita. Líklega eru þau ekki fleiri en fjögur sem bera Freyjunafn, það er *Freyjusund* á Ströndum (*Örnefnaskrá Kvísla*), *Freyjuklöpp* við Dalatanga (*Örnefnaskrá Dalakálks í Mjóafirði*), *Freyjulækur* í Fáskrúðsfirði (*Örnefnaskrá Kolfreyju*) og *Freyjuhóll* í Vopnafirði (*Örnefnaskrá Brunahvamms*). Vegna kvennafnsins *Freyju* og hugsanlega nafnorðsins *húsfreyja* er afar hæpið að draga nokkrar ályktanir af þessum örnefnum, að minnsta kosti að þessum stöðum óséðum og órannsökuðum. *Freyjulækur* er bæjarlækur í *Kolfreyju*, býli sem kallað er *Freyja*, og fær lækurinn nafn af því. Helst væri það örnefnið *Freyjuhóll* er minnir á Goðahólana sem kunna að tengjast goðadýrkun.

Örnefni, sem byrja á liðnum *Sýr-*, eru nokkuð mörg á Íslandi. *Sýr* er eitt nafn Freyju eins og áður sagði. Vandinn þar er svipaður og í tilviki Freyjuörnefnanna þar sem *Sýr-* í örnefnum getur einnig merkt ‘gylta’ og bendir líklega oftast eða ávallt til svínaeldis.

4 Afskræming annarra goða og vætta

Eðlilegt er að kanna hvort önnur goð en Freyja hafi mögulega verið afskræmd eða affærð eftir kristnitökuna. Ljóst er að kirkjunnar

menn útbreiddu almennt þá afstöðu eftir kristnitöku að goðin væru djöflar og að Óðinn væri sjálfur myrkrahöfðinginn (Einar Ól. Sveinsson 1940:68). Ástæða er til þess að undirstrika að kirkjan afneitaði ekki tilvist goðanna heldur leit á þau sem djöfla. Athygli vekur tilvik Þorgerðar hölgabrúðar (hörgabrúðar), í ljósi þess sem segir hér að ofan um tröllgervingu Freyju. Þorgerður var sérstakt átrúnaðar-goð Hákonar Hlaðajarls og hans ættmenna. Hákon jarl mun hafa eftt átrúnað á Þorgerði í Noregi á sinni valdatíð. Harðar saga getur um hof Þorgerðar að Ölfusvatni (Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.) 1991:51) og er það eina hofið á Íslandi sem sagt er að hafi verið helgað kvenlegu goðmagni. Svo virðist sem viðurnefni Þorgerðar þessarar hafi breyst úr hölgabrúður í hölgatröll eftir að kristni útrýmdi heiðni á Norðurlöndum. Þá ber og að geta þess í tengslum við nafnið *Þór* og tvímynd þess, *Þórir*, að „[e]ftir kristnitöku verða þessi nöfn líklega bæði nöfn á einskonar illvætti í náttúrunni, sbr. holtapór eða -þórir, í merk. ‘refur’ en nafnið Þórir er líka oft nafn á illræðis- og útilegumönnum“ (Svavar Sigmundsson 2009:161). *Holtapór* er raunar einnig heiti á steintegund (glerhallur, draugasteinn).

5 Niðurstöður

Í þessari grein hefur verið leitast við að svara þeirri spurningu hver sé skýring og uppruni nafnanna *Menglöð* og *Gullbrá* í viðkomandi þjóð-sögum og hvað það segi um örnefnin *Gullbrárfoss* og *Menglaðarfoss*. Bent hefur verið á margt sem styður þá skoðun að í báðum tilvikum sé um nöfn/heiti gyðjunnar Freyju að ræða. Jafnframt bendir ýmislegt til þess að sögunar sjálfar feli í sér einhvers konar afskræmingu/tröllgervingu Freyju, gyðju frjósemi og ásta. Sé það rétt að Freyja búi að baki sögunum má ætla að fossarnir tveir, *Menglaðarfoss* og *Gullbrárfoss*, hafi í heiðni verið helgistaðir gyðjunnar eða þar einhvers konar helgi henni tengd. Leggja ber áherslu á að hér er um líkindi að ræða en ekki sönnun. Hins vegar verður að telja að líkindin séu næg til að vekja aðra spurningu, það er hvort hugsanlega séu einhver önnur dæmi þess að goðin hafi verið afskræmd við kristnitökuna á Íslandi með svipuðum hætti og verið gæti í tilviki fossflagðanna *Gullbrár* og *Menglaðar*.

Heimildir

- Árni Böðvarsson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). 1961. *Íslenzkar þjóðsögur og ævintýri I*. Safnað hefur Jón Árnason. Ný útgáfa. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Bjarni Aðalbjarnarson (útg.). 1941. *Íslenzk fornrit XXVI*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Bjarni Aðalbjarnarson (útg.). 1945. *Íslenzk fornrit XXVII*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Bjarni Einarsson (útg.). 1955. *Munnmælasögur 17. aldar*. Reykjavík: Hið íslenska fræðafélag í Kaupmannahöfn.
- Bjarni Einarsson. 1982. Um Þormóð skáld og unnusturnar tvær. *Gripla* I:66–76.
- Bjarni Vilhjálmsson (útg.). 1951. *Vilmundar saga viðutan*. Riddarasögur 6. Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan.
- Einar Ól. Sveinsson (útg.). 1939. *Íslenzk fornrit VIII*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Einar Ól. Sveinsson. 1940. *Um íslenzkar þjóðsögur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Eiríkur Sigurðsson. 1976. *Af sjónarhrauni*. Hafnarfjörður: Skuggsjá.
- Eliade, Mircea. 1996. *Patterns in Comparative Religion*. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- Gísli Sigurðsson (útg.). 1999. *Eddukvæði*. Reykjavík: Mál og menning.
- Guðni Jónsson (útg.). 1954. *Eddukvæði*. Síðari hluti. Akureyri: Íslendingasagnaútgáfan.
- Gullbraa, Albert. 2013. Munnlegar upplýsingar um Gullbraa, Eksingedal.
- Heimir Pálsson (útg.). 2003. *Snorra-Edda*. Reykjavík: Mál og menning.
- Ingunn Ásdísardóttir. 2007. *Frigg og Freyja*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Jakob Benediktsson (útg.). 1968. *Íslenzk fornrit I*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Jón Jóhannesson (útg.). 1950. *Íslenzk fornrit XI*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Jónas Rafnar og Þorsteinn M. Jónsson (ritstj.) 1947. Menglöð tröllkona. *Gríma* XXII:41.
- Magnús Friðriksson. 1940. Hvammur í Dalasýslu. *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 47:88–111.
- Nasström, Britt-Mari. 1998. Freyja the Goddess with Many Names. Í: Billington, Sandra og Miranda Green (ritstj.). *The Concept of the Goddess*, bls. 68–77. London / New York: Routledge.
- Nilsson, Martin. 1967. *Geschichte der griechischen Religion*, I. 3. útg. München: Verlag C. H. Beck.
- Navneregister for Kart I 1:50.000 over Norge, Serie M711, Bind I*. 1990.

- Rygh, O. 1910. *Norske Gaardnavne*. Ellevte bind. Kristiania: W.C. Fabritius og sønner a/s.
- Sigfús Sigfússon (útg.). 1982. *Íslenskar þjóðsögur og sagnir III*. Ný útgáfa. Reykjavík: Bókaútgáfan Þjóðsaga.
- Sigurður Nordal (útg.). 1933. *Íslenzk fornrit II*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Sigurður R. Helgason. 2013. Goðhólar á Íslandi. Handrit.
- Sigurður R. Helgason. 2014. Helgi og átrúnaður tengdur steinum á Íslandi. Handrit.
- Simek, Rudolf. 1993. *Hugtök og heiti í norrænni goðafræði*. Ritstj. Heimir Pálsson. Þýð. Ingunn Ásdísardóttir. Reykjavík: Heimskringla.
- Svavar Sigmundsson. 2007. *Örnefni mánaðarins*. September 2007. www.arnastofnun.is/page/pistlar/um/ornefni-og-nofn.
- Svavar Sigmundsson. 2009. Átrúnaður og örnefni. Í: *Nefningar*, bls. 159–175. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Þórhallur Vilmundarson og Bjarni Vilhjálmsson (útg.). 1991. *Íslenzk fornrit XIII*. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Örnefnaskrá Álftaversafréttar*, Álftavershreppi, Vestur-Skaftafellssýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Brunahvamms*, Vopnafjarðarhreppi, Norður-Múlasýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Dalakálks*, Mjóafjarðarhreppi, Suður-Múlasýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Kolfreyju*, Fáskrúðsfjarðarhreppi, Suður-Múlasýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Kvísla*, Bæjarhreppi, Strandasýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Munkaþverár*, Öngulsstaðahreppi, Eyjafjarðarsýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.
- Örnefnaskrá Sigmundarhúsa og Helgustaða*, Helgustaðahreppi, Suður-Múlasýslu. Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum.

Lykilorð

nafnfræði, örnefni, fossar, Freyja, Gullbrá/Gullbrárfoss, Menglöð/Menglaðarfoss

Keywords

onomastics, place names, waterfalls, Freyja, Gullbrá/Gullbrárfoss, Menglöð/Menglaðarfoss

Abstract

The subject of this paper is basically two Icelandic place names, *Gullbrárfoss* and *Menglaðarfoss*, and two associated folktales. The folktales concern two troll wives, *Gullbrá* and *Menglöð*, who live in the said waterfalls. The names *Gullbrá* and *Menglöð* are both beautiful Icelandic names, in full contrast with the trollish nature of the two females. The fact that *Menglöð* who is said to live in *Menglaðarfoss* carries one of Freyja's names invites investigation. A further incitement to study is that the two *Gullbrárfossar* are both in the same area, which seems to indicate considerable importance of the unusual name *Gullbrá*. Both folktales indicate that *Menglöð* and *Gullbrá* had enjoyed a brighter existence some time in the distant past. Each of the names is studied per se and in the light of the respective folktales, leading to the conclusion that both names seem to fulfill the criterion of representing Freyja in the context of the place names and in that of the folktales. The fact that these presumed representatives of Freyja are depicted as trolls in the folktales indicates a deformation or even demonization of Freyja after the conversion to Christianity. The presence of Freyja in pre-Christian Iceland is discussed as well as the possible deformation or demonization of other heathen gods after the Conversion. The conclusion of the paper is that in all probability *Gullbrá* and *Menglöð* are Freyja in derogatory garb in the place names as well as the associated folktales.

Sigurður R. Helgason
sigrh@centrum.is